

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-11\(40\)-144-164](https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-11(40)-144-164)
УДК 317.74

Смутчак Зінаїда Василівна,

доктор економічних наук, доцент,
завідувач кафедри менеджменту, економіки та туризму
Льотної академії Національного авіаційного університету.
Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-6079-9227>
zinulechka@ukr.net

ГЕНЕЗИС ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ

Анотація. У статті розкрито сутність, генезу та особливості регулювання міграційного руху населення, способи і методи його регулювання. Обґрунтовано теоретико-методологічні основи аналізу регулювання міграційної рухливості населення з врахуванням історичних і політичних особливостей розвитку країни, соціально-економічних умов та регіональних особливостей міграцій. Теорія управління міграційним рухом населення передбачає вивчення усіх видів регулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків у трьох стадіях: від вихідної – де починається процес формування міграційної (територіальної) рухливості населення (місця виходу мігрантів), основної – під час якої безпосередньо здійснюється міграційне переміщення населення і робочої сили, та завершальної – коли проходить закріплення мігрантів на новому місці (місця входу мігрантів). Обґрунтовано положення, згідно з яким ефективно регулювання міграційних процесів можна забезпечити методами економічного, організаційного і, частково, адміністративного впливу; визначено та розкрито основні фактори формування міграційних потоків, способи та методи регулювання міграції. З'ясовано, що існуючі протягом тривалого часу методи регулювання міграцій населення не можуть бути застосовані на нинішньому етапі розвитку країни, в умовах економічної реформи та євроінтеграції. Їхня недосконалість у поєднанні з економічною кризою призвели до того, що починаючи ще з 1994 року, в Україні склалося від'ємне сальдо зовнішньої міграції, при якому щорічно з країни виїжджало у середньому на 101,5 тис. осіб більше, ніж в'їжджало. Це суттєво погіршило та ускладнило демографічну ситуацію в Україні. Вирішальна роль у врегулюванні міграційних процесів належить управлінню соціально-економічними факторами, тобто такими умовами життя і трудової діяльності людей, що можуть змінюватися

у результаті відповідного перерозподілу капітальних вкладень, фонду заробітної плати, суспільних форм споживання тощо.

Ключові слова: трудові міграції; міждержавні трудові міграції; мігрант; трудовресурсний потенціал; міграційні потоки.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Вплив міграційних компонентів на розвиток та стабільність громадянського суспільства в Україні наприкінці ХХ століття, як і протягом всього часу набуття нею статусу незалежної держави, був і залишається досить вагомим. Нині особливо важливим є те, що і в найближчій перспективі їх вплив значно посилиться. Аналіз та врахування сучасних міграційних тенденцій у нашій державі в контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування власної національної політики. Відомо, що, не маючи своєї державності, Україна досить тривалий історичний період перебувала у складі колишнього СРСР, а тому була відірвана від загальноєвропейських і міжнародних правових норм та організаційних форм державного регулювання міграційним рухом населення в країні. Виходячи із географічного розташування в центрі Європи та перебуваючи внаслідок свого геополітичного становища на перехресті різноманітних, як легальних так і нелегальних міграційних потоків, наша країна відчуває гостру потребу у вивченні світового досвіду регулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів (передусім, трудових) та розробленні національної і регіональної моделей управління міграційним рухом населення. Ця проблема, поряд з потребою широкого теоретичного обґрунтування методологічних засад розроблення та методики реалізації державної міграційної політики стосовно нинішніх умов, має досить важливе прикладне значення, оскільки зачіпає інтереси переважної більшості громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методики та методології дослідження міграційного руху населення, теорії міграції та ролі, яку вона відіграє у кількісному та якісному відтворенні робочої сили, демографічному розвитку, урбанізаційних процесах, ефективному та раціональному використанні трудовресурсного потенціалу регіонів та галузей господарського комплексу держави, знайшли своє висвітлення та відображення у працях вітчизняних дослідників, зокрема, А. Загребської, Ф. Заставного, Е. Лібанової, О. Малиновської, В. Онікієнка, Т. Петрової, Ю. Пітюренка, І. Прибиткової, М. Птухи, В. Стешенко, С. Стеценко, М. Романюка, О. Хомри, М. Шаленко, Л. Шепотько та інших українських вчених.

Слід зазначити, що теоретичним основам щодо сутності міграцій, їх видів, факторів та генезі, методиці і методології дослідження міграційних процесів за останні 15–20 років присвячено ряд досліджень українських та зарубіжних вчених. Так, з питань міграцій населення України видано ряд монографій, значно збільшився випуск наукової та науково-популярної літератури, де широко висвітлені теоретичні та методичні проблеми, регіональні аспекти міграції, виявлені її важливі закономірності, тенденції та залежності. Але, переважна більшість наукових праць мають потребу радикального переосмислення з позицій можливостей їх використання в принципово нових умовах господарювання.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у дослідженні генези управління міграційною рухливістю населення з врахуванням історичних і політичних особливостей розвитку країни, соціально-економічних умов та регіональних особливостей міграцій.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: розкрити особливості, способи і методи регулювання міграційного руху населення; обґрунтувати теоретико-методологічні основи аналізу регулювання міграцій населення.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Щодо теорії міграції, то ще за часів зародження держав у їхньому міграційному просторі саме міграції призначалась роль засобу регуляції економічних і політичних інтересів, спершу інтересів самих держав, а потім вже інтересів громадян. Пізніше міграція регулювала баланс політичних сил, трудових ресурсів, корпоративних інтересів. У 70–80-х роках міграція стала визначатись, як один із суттєвих компонентів демографічного процесу, що тісно пов'язаний з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, відтворенням робочої сили, особливо її розподілом і перерозподілом, розселенням населення, урбанізацією, соціальною мобільністю, природним рухом населення, його структурою та рухливістю. Оцінюючи міграцію як соціальне явище, її вважали рушійною силою прогресу і розвитку, а у випадку еміграції – дисиденством або зрадою батьківщини. Наприкінці 80-х років пристрасті наукових дискусій щодо міграції вщухли. Міграцію визнано природним соціальним процесом, який має свій економічний, політичний, соціально-культурний аспект, відповідає самоорганізаційним принципам розвитку суспільства, а на рівні особи – реалізує право людини щодо вибору місця та країни проживання [1, с. 14].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: *аналітичний* – для збирання, узагальнення та оброблення наукової інформації щодо стану розвитку міграційних процесів; *абстрактно-логічний* – для визначення мотиваційних чинників переміщень населення; *економіко-математичний, статистичний* – з метою порівняльного оцінювання тенденцій міграційного руху в Україні; *табличний* – для візуальної інтерпретації теоретичних положень, отриманих результатів дослідження; *аналогії та порівняльного співставлення* – для визначення заходів впливу на трудову міграцію; *узагальнення* – для формулювання висновків за результатами досліджень.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Загальновідомо, що міграційна система, яка стихійно народжується і розвивається, спроможна отримати небажані стабільні параметри і тенденції, набуті конкретного змісту та певної спрямованості, що призводить до негативних наслідків. Тому міграція потребує безпосереднього державного регулювання, бо інакше вона перетвориться у некеровану, саморегульовану соціальну систему. Зараз в Україні особливо гостро постають питання вироблення та реалізації активної державної міграційної політики щодо управління та регулювання міграційних процесів. Але питання методології і практики регулювання міграційного руху населення за умов євроінтеграції недостатньо досліджені, не здійснено їх теоретичного узагальнення та практичного здійснення. Це особливо стосується стану наукового розроблення і досліджень проблем теоретико-методологічних засад регулювання міграційного руху населення у контексті реформи соціально-економічної системи, методології розроблення національної та регіональної моделей управління міграційними потоками, методики формування та реалізації механізму регулювання міграційними процесами у ринковому середовищі.

Щодо теорії управління міграційним рухом населення, то вона, на наш погляд, передбачає вивчення усіх видів та різновидностей регулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків у трьох стадіях: від вихідної – де починається процес формування міграційної (територіальної) рухливості населення (місця виходу мігрантів), основної – під час якої безпосередньо здійснюється міграційне переміщення населення і робочої сили, та завершальної – коли проходить закріплення мігрантів на новому місці (місця входу мігрантів). Методологія та генеза регулювання міграційних процесів в Україні засвідчують, що регулювання міграційного руху населення як усередині регіонів держави та на

міжнародному рівні, так і міждержавних міграційних переміщень населення, на кожному історичному етапі розвитку завжди було пріоритетом держави, її економічних і політичних заходів у відповідності до політичної доктрини колишнього СРСР.

На нашу думку, досліджуючи генезу управління міграціями населення України в цей період, не можна не згадати той факт, що протягом тривалого історичного періоду були відсутні традиції свободи пересування та вільного вибору місця роботи і проживання в тодішній країні, а також величезною була роль держави у регулюванні міграції. Особливо 30–50-ті та частково 60–70-ті роки характеризувалися безпрецедентними масштабами територіальних переміщень населення (розкуркулення, депортації, репресії, організовані набори на освоєння шахт Донбасу, цілинних земель та родовищ нафти і газу у Західному Сибіру, будівництво Байкало-Амурської залізниці тощо), кількісна оцінка яких, з врахуванням відкритості статистичного матеріалу, стала можливою лише в останні роки.

Особливо значною була міграція сільського населення до міст, яка мала, зазвичай, внутрішньорегіональний та міжобласний характер. Значною мірою саме завдяки міграційним потокам «село – місто» зросло населення великих та середніх міст, що дозволило Україні в історично короткий строк стати високоурбанізованою республікою колишнього СРСР. Обсяги, інтенсивність та структура міграції населення і робочої сили виявилися у кінцевому результаті похідними від впливу структурної та інвестиційної політики, розміщення продуктивних сил, значного демографічного потенціалу.

У забезпеченні величезної потреби індустріальних галузей в робочій силі велике значення мала міграція – важливий засіб залучення працездатного населення у суспільне виробництво, його розподілу та перерозподілу за територією, а також у галузях, провідних підприємствах та за професіями. Простежуються прямі зв'язки та залежності між індустріалізацією і великим відтоком населення із села, розвитком сировинних і видобувних галузей у довоєнні та післявоєнні роки і примусовими переселеннями.

Особливості регулювання міграційного руху населення в цей час полягали в тому, що протягом 1960–1990 рр. напрями і структура міграційних потоків в Україні визначилися і підтримувалися екстенсивною економічною політикою, що передбачала постійне збільшення робочих місць в містах. За цей період міграційний приріст міського населення в Україні становив 7,5 млн осіб, а міграційне скорочення чисельності сільських жителів – 6,6 млн [2, с. 13]. Основним

джерелом формування міського населення за всі роки екстенсивного економічного розвитку був міграційний приріст за рахунок сільського населення, частка якого в середньому в Україні становила 50,2 відсотка, а в окремих регіонах, де переважало сільське населення, була вищою. Наприклад, за 1960–1990 рр. із сіл до міст областей карпатського регіону: Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької переселилось відповідно понад 400, 220, 160 та 130 тис. осіб або 55–58 відсотків загального приросту міського населення цих областей [3, с. 98].

Міграція сільського населення до міст безпосередньо була пов'язана з міжгалузевим перерозподілом робочої сили із сільського господарства до промисловості, будівництва, на транспорт, у сферу обслуговування. Крім того, цей вид міграції відігравав значну роль у забезпеченні робочою силою промислового виробництва, перерозподілі на роботу молодих спеціалістів та кадрів робітничих професій. Теоретичні положення щодо методології і методики комплексного дослідження міграції населення, їх видів та форм, методів виміру тощо широко розвинуті та глибоко розкриті у працях В. Онікієнка, І. Прибиткової і О. Хомри [4], [5], [6] – [8].

Загалом же міграційні процеси в Україні за часів її перебування у складі СРСР, хоча і справляли суттєвий вплив на формування пропозицій робочої сили, в той же час основним фактором динаміки її обсягу в цей період на рівні найбільш продуктивних статеві-вікових груп населення виступав природний рух, тобто природний приріст населення. В сучасних умовах спостерігається стійка тенденція до зниження сили впливу цього фактору на динаміку чисельності робочої сили. Визначальним тут є і залишатиметься впродовж всього періоду економічної реформи та за умов євроінтеграції дія економічних чинників. З подоланням жорсткої економічної кризи та розвитком соціальноорієнтованої ринкової економіки в Україні значним фактором збалансування попиту та пропозиції робочої сили будуть міграційні процеси. Разом з тим, у 70–80-ті роки вклад міграцій в динаміку обсягу пропозиції робочої сили в окремих регіонах був досить значним. Це, передусім, стосувалося основних промислових регіонів України – Донбасу, Придніпров'я та найбільших промислових центрів: Харкова, Києва, Одеси, Львова та інших. Важливе значення міграційних процесів полягало у забезпеченні робочою силою вугільної, металургійної, енергетичної, хімічної та деяких інших галузей промислового виробництва. До речі, реалії сьогодення передбачають реструктуризацію вугільної промисловості та закриття нерентабельних, збиткових шахт, що неминуче викличе масове вивільнення працівників цієї галузі, а вирішити проблему працевлаштування без зміни місця проживання практично неможливо. Розв'язання цієї проблеми вимагає

виділення чималих бюджетних асигнувань, здійснення відповідних соціально-економічних заходів як з боку центральних та галузевих економічних органів, так і органів управління соціально-економічним розвитком у цих регіонах.

Розміщення нового виробництва, стримування технічної та технологічної реконструкції у сформованих великих промислових районах та центрах не дозволяли їм значного скорочення потреб у додаткових трудових ресурсах і зробити реальний крок до обмеження їх зростання та створення умов для розвитку малих і середніх міст. Поява за таких умов, так званого, ліміту на робочу силу, а потім плати за трудові ресурси – свідчення загострення наслідків міграції та низької ефективності спроб її регулювання в умовах загострення соціально-економічних проблем розвитку середніх та великих міст України.

Екстенсивний розвиток промисловості став однією із основних причин відставання українського села. З одного боку, в результаті відтоку молоді до міста скорочувалися можливості села в освоєнні нової техніки та технології, відтворенні його населення, а з іншого – створені вчорашніми селянами матеріально-технічні засоби в промисловості за продуктивністю, надійністю, якістю та дизайном значно поступалися і поступаються аналогічним у розвинутих країнах. Але міграція до міст, де рівень доходів, зазвичай, вищий, створює зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію, змінює умови обміну між містом і селом. Зростання цін на сільськогосподарську продукцію стимулює виробництво, змінює вимоги до праці в сільськогосподарському виробництві, сприяє підвищенню заробітної плати у цій галузі економіки. У таких умовах політика стосовно заробітної плати та цін впливає не тільки на найважливіші народногосподарські пропорції, а й створює умови для надлишкової міграції із села. Отже, низька вартість робочої сили не стимулювала проведення працезбережувальної політики і побічно впливала на обсяг міграції. Ці розроблення знайшли висвітлення у працях Ф. Заставного, М. Тимчука, Л. Шепотько [9] – [17].

Досліджувана проблема щодо методології та генезису регулювання міграційним рухом населення у згаданий період має свої особливості та відмінності. Зокрема, вони полягають в тому, що до часу проголошення своєї державної незалежності Україна, як закрыта територіальна система, не мала можливості самостійно здійснювати управління міграційним процесами, оскільки перебувала у складі СРСР. Відомо, що в умовах тоталітарного режиму із закритою соціально-економічною системою, у якому формально проголошувалося право на в'їзд та виїзд з країни, мало кому вдавалося реалізувати це право. Зрозуміло, що в той час зовнішні

міграції були вкрай обмеженими. Певний рух населення за кордон та з-за кордону відбувався організовано. На роботу за кордон виїздили спеціалісти інженерно-технічного профілю, лікарі, висококваліфіковані робітники, а також військовослужбовці, а з-за кордону приїздили на навчання іноземні громадяни або прибували політичні емігранти. Більш-менш помітною і масовою була еміграція до Ізраїлю, яка, як відомо, будь-якими способами гальмувалась та стримувалась. Виїзд євреїв до Ізраїлю розпочався ще у 70-ті роки. Проте, у Радянському Союзі виїзд до Ізраїлю офіційними та владними структурами розглядався як вкрай негативне явище. Пізніше, під час так званої горбачовської «перебудови», ставлення влади до цього напрямку зовнішньої міграції змінилося, перешкод до виїзду у цю країну практично не стало. Міграція євреїв мала для України відчутні наслідки як за обсягом, так і за якісним складом. Серед дорослих емігрантів до Ізраїлю кожний четвертий мав вищу освіту. Тільки за 1980 рік з України виїхало 67 інженерів, 40 лікарів, 57 викладачів вищих шкіл, а також юристи, музиканти, художники, інші висококваліфіковані фахівці. Разом з батьками на постійне місце проживання за кордон виїжджала значна кількість дітей (приблизно чверть мігрантів). Це негативно впливало на віковий, професійно-кваліфікаційний склад єврейської національної меншини в Україні. Загалом, внаслідок еміграції, а також зумовлених нею несприятливих демографічних тенденцій, кількість громадян єврейської національності в Україні за період від 1970 до 1979 року зменшилася майже на 150 тис. осіб, або на 18,3%. Не такою масовою, однак досить інтенсивною, була еміграція з України громадян німецького походження. За переписом населення 1979 р. в Україні мешкало 34,1 тис. німців. За звітами відділів віз і реєстрації МВС, у 70-ті роки дозвіл на виїзд для постійного проживання за кордон отримало майже 3 тис. німців, тобто емігрував майже кожний десятий представник німецької національної меншини.

Щодо внутрішніх міграційних переміщень населення та трудових ресурсів, то їх міграційна рухливість, тобто територіальний і галузевий розподіл та перерозподіл, проводився на принципах плановості, а регулювання міграцій (як постійних переселенських, так і трудових) здійснювалося на безумовному пріоритеті державних інтересів з високою концентрацією регулюючих механізмів з боку центральних органів влади і управління, що, за твердженням В. Мойсеєнка, було одним із стрижневих пунктів тодішньої державної політики [18, с.187]. Це знаходило відображення у централізованому характері бюджетного фінансування змін чисельності і структури робочих місць, заробітної плати і суспільних фондів споживання, особливостях тодішнього «антиринкового» трудового

законодавства, великим обмеженням можливих переміщень населення за допомогою жорсткого паспортного режиму та прописки, невидачею паспортів сільським жителям, відсутністю вільного ринку житла, обмеженістю та практичною відсутністю умов для регулювання трудової міграції на регіональному рівні. Обсяги, інтенсивність та структура міграцій населення і трудових ресурсів визначалися структурною та інвестиційною політикою (передусім, різким збільшенням в 70–80-х роках інвестицій у паливно-енергетичний та військово-промисловий комплекси), низькою вартістю робочої сили та її штучною регіональною диференціацією. Саме тому в сучасних умовах особливо актуалізується проблема обґрунтування теоретико-методологічних та прикладних основ регулювання міграційним рухом населення та розроблення механізму управління міграційною рухливістю за умов євроінтеграції.

Стосовно нинішніх умов, коли здійснюються заходи переходу до відкритої економічної системи, особливо важливе значення міграції проявляється у формуванні та розвитку національного і регіонального ринків праці, у підтриманні рівноваги між попитом та пропозицією робочої сили, в інтеграції на ринки праці країн ближнього та дальнього зарубіжжя. Сьогодні міграція, згідно з Конституцією України, є одним із засобів реалізації прав громадян України на освіту, приватну власність, підприємницьку і фермерську діяльність, територіальну зміну місця роботи та місця проживання (зокрема і виїзд за кордон). Сьогодні міграція розширює вибір умов ведення господарства, сприяє покращенню життя, а в наборі елементів стратегії людського розвитку (елементами якої, згідно Програми Розвитку ООН, визначено: здоров'я (довголіття), стан довкілля, освіти, свободи діяльності (зайнятості), міграція виступає індикатором якості реалізації реформи національної економіки.

Міграційні процеси у перехідний період, за умов євроінтеграції, зумовлені дією об'єктивних соціально-економічних факторів. Однак, сьогодні вони в Україні набувають дещо іншого характеру. Враховуючи сучасні політичні умови, проведення антитерористичної операції, продовження економічної кризи, існує тенденція до зростання еміграції, мотивації до працевлаштування за кордоном та трансформації тимчасової трудової міграції на постійну, об'єднання сімей мігрантів у зарубіжних державах, водночас із збільшенням нерегульованого сегменту української еміграції за кордон. Звідси випливає потреба розроблення методології і побудови дієвого механізму регулювання міграційного руху населення саме за умов євроінтеграції, що передбачає нове становище людини у сфері зайнятості, обумовлене, перш за все, конкурентним середовищем, структурними зрушеннями в економіці. Разом з тим,

очевидним стає той факт, що процес формування і становлення ринку праці в Україні буде складним і тривалим. Його розвиток і функціонування супроводжується напруженістю у соціальній сфері, гострота і глибина якої визначаються багатьма факторами, зокрема, і міграційною активністю населення та соціально-демографічною структурою міграції.

Варто зазначити, що, на перший погляд, здається ніби деякі елементи соціально-демографічної структури міграції формуються незалежно один від одного. Проте, таке уявлення одразу ж спростовується, коли міграцію розглядати не як фактор соціально-економічного розвитку, а як прояв стану цього розвитку, соціальне, суспільне явище. Відомо, що в умовах ринкової економічної системи розширюються можливості переїзду та зміни місця роботи чи проживання, але вибір цього місця визначається соціально-економічними умовами незалежно від того, чи це стосується повернення військових на Батьківщину, чи репатріації виселених та депортованих, чи повернення громадян до батьківських осель на селі.

Міграційні процеси в Україні від часу набуття нею статусу незалежної держави мають свої особливості і значно відрізняються від тих, що мали місце у попередні роки. Вони, зокрема, полягають у тому, що період 2000-х років значно відрізняється властивими йому міграційними потоками, їх інтенсивністю і спрямованістю, всією міграційною рухливістю населення держави від періодів 70–80-х, 90-х років та й усього часу перебування України у складі колишнього СРСР. Нині міграційному простору України притаманні новітні тенденції міграційного руху населення, які в умовах її державної незалежності суттєво відрізняються від тих, що мали місце у роки тоталітарного політичного режиму та адміністративно-командної економічної системи. Демографічна криза за роки державної незалежності спричинила й кризу міграції, оскільки остання є однією із складових відтворення населення країни. Привертає увагу та особливість, що раніше значний природний збиток населення через зменшення народжуваності та збільшення смертності, який розпочався ще в 1991 році, компенсувався завдяки високому міграційному приросту населення і чисельність його у країні не зменшувалась, то з 1993 року має місце зменшення загальної чисельності населення. Так, порівняно з 01.01.1994 року чисельність населення України через посилення депопуляційних і міграційних процесів зменшилась на 2,2 млн осіб і становила на 01.01.1999 року 50 млн 105,6 тис. осіб [19, с. 3], причому зменшення чисельності населення за цей час через депопуляцію склало 1 млн 732,2 тис. осіб, а через еміграцію – 508, 6 тис. осіб (табл.).

Таблиця
Стан розвитку депопуляційних процесів та сальдо міждержавної міграції населення України у 1991–2018 рр., тис. осіб [20]

Роки	Природний рух населення України	Сальдо міждержавної міграції
1991	27,6	180,4
1992	-39,1	262,1
1993	-100,3	47,8
1994	-184,2	-141,0
1995	-243,1	-90,8
1996	-299,7	-117,2
1997	-309,5	-82,1
1998	-311,6	-77,5
1999	-300,7	-44,8
2000	-350,0	-46,6
2002	-369,5	-33,8
2003	-364,2	-24,2
2004	-356,8	-7,6
2005	-334,0	4,6
2006	-355,9	14,2
2007	-297,7	16,8
2008	-290,2	14,9
2009	-243,9	13,4
2010	-194,2	16,1
2011	-200,5	17,1
2012	-162,0	61,8
2013	-142,4	31,9
2014	-158,7	21,1
2015 ¹	-183,0	9,3
2016 ²	-186,5	7,8
2017 ²	-210,1	11,9
2018 ²	-251,8	18,6

Статистика свідчить, що рівень народжуваності неухильно знижується, незважаючи на тенденцію зменшення смертності немовлят до року. Починаючи з 2008 року зменшується і рівень смертності, але рівень народжуваності не в змозі його перевищити, тому спостерігається збільшення рівня природного збитку населення.

¹ Без тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання

² Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Зниження народжуваності – загальна історична тенденція, притаманна як високорозвинутим країнам, так і країнам, що перебувають на перехідному етапі. Крім формування несприятливої демографічної ситуації, це також має і негативні соціально-економічні наслідки. Серед головних причин процесу депопуляції – старіння населення та зниження народжуваності. До цього призводять одночасне скорочення чисельності населення та зміна його складу і структури.

Слід зазначити: якщо раніше, у роки перебування України в складі колишнього СРСР, еміграція носила переважно етнічний або політичний характер, то зараз питома вага українців, що виїжджають на постійне проживання до інших країн в багатьох регіонах є вищою від інших етнічних груп, а причини еміграції визначаються здебільшого економічними, трудовими мотивами. З тих, хто емігрував впродовж 2012–2017 років на постійне проживання до країн СНД, Балтії та далекого зарубіжжя, більшість вибула за родинними обставинами, проте значна кількість виїхала за трудовими мотивами. Серед тих, хто емігрував за трудовими мотивами у 2017 році, найбільше виїхали до Російської Федерації, Ізраїлю, США, Німеччини, Польщі, Словачії, Чехії. Відповідно до даних зарубіжного дослідження, проведеного у межах проекту Міжнародної організації міграції, у 2014–2015 рр., за кордоном для здійснення трудової діяльності перебувають близько 700 тис. громадян України.

У сучасних умовах криза міграції знаходить своє відображення у значному відтоку населення за межі країни, зростанні трудової обумовленості міграції населення держави, формуванні потужних зовнішніх потоків трудових мігрантів [21, с. 29].

Найбільш відвідуваними країнами світу для громадян України були Росія та Польща. За кількістю поїздок у 2011–2012 роках першість тримала Російська Федерація, але у 2013 та 2014 роках на перше місце вийшла Республіка Польща. У 2015 році Польща зберегла свої статистичні позиції, випередивши Росію за кількістю виїздів на 8 млн 199 тис 532 тис осіб, або на понад 30,4%. У 2011–2014 роках громадяни України найчастіше виїжджали до республік колишнього СРСР – Росії, Білорусі та Молдови.

Проте, їхня кількість хоч і зростала щорічно, але за питомою вагою у загальній кількості постійно знижувалася: у 2011 році – 47,2%, у 2012 році – 46%, у 2013 році – 43,4%, у 2014 році – 38,7% та у 2015 році – 40,8%. Друге місце за кількістю поїздок громадян України за кордон у 2011–2015 роках займали країни – члени ЄС. Натомість кількість відвідувань громадянами України Австралії, країн Азії та Африки у 2011–2015 роках сукупно не перевищувала десятивідсоткового бар'єру. Країни Північної та

Південної Америки у цей період мали вкрай незначну кількість відвідувань громадянами України. У питанні виїзду громадян України за кордон 2014 рік засвідчив зміну вектору пріоритетів у відвідуванні країн світу із республік колишнього СРСР до країн – членів ЄС.

До оцінювання еміграції населення з України та її впливу на економічний, соціальний та демографічний розвиток треба підходити диференційовано, приділяючи увагу не лише кількісним (обсяги та спрямованість міграційних потоків, що мають зворотній чи незворотній характер), а й якісним характеристикам населення, що прибуває в Україну та вибуває з неї. Принагідно зазначити, що саме в 90-ті роки ХХ ст. еміграція з України фахівців вищої кваліфікації (докторів і кандидатів наук) відзначалася особливою інтенсивністю. Так, лише у 1995 р. на постійне місце проживання виїхали 243 науковці – 59 докторів і 184 кандидати наук. Основними країнами призначення у цей період були Росія, США, Ізраїль [22], [23].

У ХХІ ст. характер еміграції науковців змінився. Починаючи з 2005 р. рівень виїзду фахівців вищої кваліфікації знижується: за останні 8 років Україну залишило 45 докторів наук і 287 кандидатів наук. Зокрема, у 2014 р. виїхало 7 докторів наук і 42 кандидати наук [24]. Хоча США, Росія і Німеччина зберігають свої позиції як країни призначення, відбувається розширення географії спрямування українських науковців [22].

Основні причини «відтоку мізків» – економічна нестабільність, кращі можливості більш продуктивно використовувати і розвивати свої здібності та творчі обдарування за кордоном, значно вищий життєвий рівень. Важливою причиною еміграції молодих науковців та висококваліфікованих працівників є рівень заробітної плати та фінансування. Зокрема, що стосується молодих науковців, то у 2007 році середня заробітна плата наукового співробітника у ВНЗ складала 1925 гривень (385 дол. США), у 2012 – 3265 гривень (408 дол. США), то у 2016 – 6690 гривень (приблизно 260 дол. США). Серед інших причин – неефективність економічної реформи в Україні та прогресуюча соціальна дезорганізація, що зменшили можливості для реалізації національною інтелігенцією своїх функцій, поставивши її на межу виживання [4, с. 8].

Отже, характерною для міграційних процесів в Україні зараз є тенденція до міграції інтелектуального потенціалу, яка ще триватиме до подолання економічної кризи. Значна частина висококваліфікованих фахівців різних галузей господарського комплексу, науки та техніки, освіти та охорони здоров'я, культури і мистецтва, не знайшовши належного застосування своїх здібностей та вмінь у межах держави, будуть намагатися виїздити за кордон на постійне проживання. Крім

цього, також посилюється роль різноманітних факторів і чинників у досягненні ціннісних орієнтацій мігрантів та суспільних цілей, здійснення необхідних перетворень у міграційній сфері та задоволення індивідуальних, колективних і суспільних інтересів всіх учасників міграційного процесу. Але з'являється можливість не лише поставити методологічні засади регулювання міграційним рухом населення на міцну світоглядну та загальнотеоретичну основу, а й критично осмислити їх та виявити ті аспекти, положення і «вузькі місця», які потребують корегування, подальшого розвитку та практичного застосування.

Насамперед, йдеться про те, що міграція, як суспільне явище, може регулюватися державними органами та інституціями або трансформуватись у саморегульовану, некеровану соціальну систему. Ось чому усі міграційні потоки, що відбуваються у міграційному просторі України, як внутрішні, так і зовнішні потребують регулювання і державного управління під час перехідного етапу економічного розвитку країни.

Проте, таке державне управління повинно опиратися на відповідні оперативно-правові засади, які б враховували міжнародно-правові норми з міграції та національні особливості, і за допомогою яких здійснювалося б регулювання кількісного і якісного складу міграційних потоків, їх обсяги, параметри і спрямування. Нині чимало проблем, що існують у міграційній сфері України, пов'язані з недосконалістю українського законодавства. Прогалини в ньому сприяють тому, що йде стихійний в'їзд в Україну іноземців, відбуваються нерегульовані зміни етнічної, культурної, мовної, конфесійної та демографічної структури населення. Значні обсяги зовнішніх міждержавних міграційних переміщень населення ускладнюють криміногенну обстановку, набувають загрозливого впливу на економіку країни. У контексті аналізу та регулювання міграційних потоків слід підкреслити, що значна дестабілізуюча роль належить плинній нелегальній імміграції, яка завжди і всюди створює додаткові соціально-економічні, етнічні та політичні проблеми і, за певних умов перехідного періоду, не підлягає соціальному врегулюванню чи державному управлінню, а вимагає директивно-нормативного втручання та адміністрування.

Загалом це пов'язано з тим, що впродовж історії розвитку людського суспільства змінювалися змістові ознаки та напрями міграційних потоків і, як наслідок, виникали конфлікти. Здійняті з місць, що мали військові конфлікти або гірші економічні умови та політичні режими, величезні потоки мігрантів, переїжджаючи у розвинуті країни, погіршували життєвий рівень корінного населення, ламали соціальну структуру, що склалася, посилювали дезорганізацію у суспільстві. Все це вимагає

державного втручання та здійснення контролю за такими міграційними процесами.

Нинішні зміни кількісних і якісних параметрів міграції, що визначаються в її зростаючих масштабах та інтенсивності, змінах статевовікової і кваліфікаційної структури мігрантів, різкому зростанні чисельності біженців серед іммігрантів та набутті міграцією глобального характеру, змусили уряди розвинених країн усвідомити потребу захиститися від потоків міграції, здатних посилити вже виявлені конфлікти і викликати різного характеру нові соціальні напруги, спонукали до практичних заходів задля захисту державних і регіональних інтересів своїх країн. Переважна більшість країн Європи і інших континентів ведуть конкурентну боротьбу за своє місце на ринку праці та збуті товарів, власну роль та статус у міжнародному порядку. Для здійснення цього вони одночасно проводять вибіркової і систематичний контроль за важливими міграційними процесами, явищами та ситуаціями. Причому, саме інформаційно-вибіркової аналіз, що тісно пов'язаний з порівняльно-історичним аналізом всіх видів і форм міграційних потоків, має і повинен охоплювати всю складність та різноманітність динамічних і статистичних зрушень соціальної мобільності та міграційних переміщень населення у міграційному просторі держави та поза її національними кордонами. Адже саме за майже безперервним ланцюгом міграційних явищ і процесів криються стійкі тенденції, аналіз та систематизування яких дозволяє відтворювати цілісну картину міграційного буття на рівні країни, регіону, окремої адміністративно-територіальної одиниці та на міжнародному рівні.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Погоджуючись із справедливим висновком про те, що регулювання міграційних процесів, яке досягається, передусім, на консенсуальній основі, передбачає, що ті процеси і явища, які супроводжують міграційні переміщення населення та прямо і опосередковано впливають на стабільність міграційного простору, консенсуальні відносини між державою і мігрантами, мають і повинні бути легітимно усвідомленими та реалізованими [25, с. 14], не можна обминути того, що еміграція та імміграція якраз і є реалією у суспільстві, яка має задовольнити запити та потреби широких верств населення України. Прикрі невдачі з реформуванням її економіки, що призвели до жорсткої економічної кризи, негативно позначалися на інтенсивності як внутрішніх, так і зовнішніх міграційних потоків, спричинили загрозливий відтік трудових ресурсів потенціалу,

кваліфікованих наукових і робітничих кадрів. І від того, наскільки міграція не поступиться своїм місцем у діяльно-рухливій структурі населення України, буде залежати втрата чи здобуття нею власних висококваліфікованих працівників, які зможуть успішно вирішувати національні проблеми країни, безпосередньо створювати матеріальні, духовні та культурні цінності, керувати соціально-економічним розвитком, вирішувати державотворчі завдання. Варто зазначити, що рівень і сутність компонентів державного управління міграційними процесами і явищами значною мірою залежить від нормативно-правового, організаційно-фінансового та інформаційного забезпечення процесу регулювання, широкого застосування різноманітних форм, способів та методів управління міграційним рухом населення.

З кожним роком чисельність українських мігрантів збільшується. Україна вважається однією з найбільших країн-донорів трудових ресурсів. Проблема полягає в тому, що в нашій державі немає статистики щодо реальної кількості українських громадян, які працюють за кордоном. Немає також реальних даних щодо обсягів міграції. Це спотворює картину міграційних процесів в Україні, унеможлиблює їх ефективне регулювання і потребує більшої уваги уряду до цієї проблеми, що і визначає перспективи подальших досліджень.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Н. Победа, «Міграція і пошуки нових взаємодій», *Проблеми міграції*, № 1, с. 14–18, 1999.
- [2] Населення України, 1996. *Демографічний щорічник*. Київ, Україна: Держкомстат України, 1997, 544 с.
- [3] М. Д. Романюк, *Трудова маятникова міграція населення Прикарпаття*, Львів, Україна: Світ, 1996, 232 с.
- [4] І. М. Прибиткова, «Відплив умів»: з академічної науки України, *Проблеми міграції*, № 4, с. 8–14, 1998.
- [5] І. М. Прибиткова, *Основи демографії*. Київ, Україна: АртЕк, 1997, 256 с.
- [6] О. Хомра, «Диференціація установок на працю в далекому і близькому зарубіжжі: специфіка українських Карпат», *Проблеми міграції*, № 1, с. 21–24, 1997.
- [7] О. У. Хомра, «Орієнтація сільського населення України на працю за кордоном», *Демографічні дослідження*. Київ, Україна: Ін-т економіки НАН України, Вип. 18, с. 130–142, 1996.
- [8] О. У. Хомра, *Міграція населення: вопросы теории, методики исследования*. Киев, Украина: Наукова думка, 1979, 146 с.
- [9] Ф. Д. Заставний, *Географія України*. Львів, Україна: Світ, 1994, 471 с.

- [10] Ф. Д. Заставний, *Населення України*. Львів, Україна: МП «Край», 1993, 223 с.
- [11] Ф. Д. Заставний, *Українська діаспора*. Львів, Україна: Світ, 1991, 120 с.
- [12] Ф. Д. Заставний, «Територіальні питання мобільності трудових ресурсів села», *Економіка Радянської України*, № 3, с. 46–50, 1985.
- [13] Ф. Д. Заставний, «Маятниковые миграции населения», *Социологические исследования*, № 3, с. 118–120, 1981.
- [14] Н. Ф. Тимчук, З. В. Мельник, «Прогнозирование трудовой маятниковой миграции населения на примере Украинской ССР», *Планирование, застройка и благоустройство сел УССР*, № 3, с. 16–21, 1980.
- [15] Н. Ф. Тимчук, З. В. Мельник, Н. Г. Щербак, «Опыт изучения особенностей маятниковой миграции», *Социологические исследования*, № 4, с. 99–103, 1979.
- [16] Л. Шепотько, С. Гудзинський, «Трудові ресурси села: сучасна ситуація, нові аспекти мислення», *Україна: аспекти праці*, № 2/3, с. 20–22, 1996.
- [17] Л. О. Шепотько, «Міграційна політика і відродження села», *на наук. конф. Демографічна ситуація в Україні*. Київ, Україна, 1999, ч. 1, с. 160–164.
- [18] В. М. Моисеєнко, «Міграція населення в умовах переходу до ринку», *на наук. конф. Демографічна ситуація в Україні*. Київ, Україна, 1993, ч. 1, с. 184–188.
- [19] *Чисельність наявного населення України на 1 січня 1999 року*. Київ, Україна: Держкомстат України, 1999, 55 с.
- [20] *Офіційний сайт Державної служби статистики України*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- [21] В. Стешенко, О. Рудницький, О. Хомра, А. Стефановський, *Демографічні перспективи України до 2026 року*. Київ, Україна: Вид-во ін-ту економіки НАН України, 1999, 56 с.
- [22] «Наукова та науково-технічна діяльність в Україні у 2013 році: доповідь». [Електронний ресурс]. *Офіц. веб-сайт Державної служби статистики України*. Доступно: www.ukrstat.gov.ua
- [23] А. Світящук, Є. Стадний, *Академічна міграція*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/akademichna-mihratsiia>
- [24] «Фахівці вищої кваліфікації в Україні у 2013 році: доповідь». [Електронний ресурс]. *Офіц. веб-сайт Державної служби статистики України*. Доступно: www.ukrstat.gov.ua
- [25] «Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи,

теорія та практика)», *Енциклопедія*; Римаренка Ю.І., Ред. Київ, Україна: Довіра, 1998, 912 с.

GENESIS AND FEATURES OF REGULATION OF MIGRATORY MOVEMENT OF THE POPULATION

Zinaida Smutchak,

doctor of economic sciences, associate professor,
Head of the Department of Management, Economics and Tourism
Flight Academy of National Aviation University.
Kropyvnytskyi, Ukraine.
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-6079-9227>
zinulechka@ukr.net

Abstract. The essence, genesis and peculiarities of regulation of the migratory movement of the population, ways and methods of its regulation are revealed in the article. The theoretical and methodological bases of the analysis of regulation of migratory mobility of the population are grounded, taking into account the historical and political peculiarities of the country's development, socio-economic conditions and regional peculiarities of migration. The theory of migratory control of the population involves the study of all kinds and varieties of regulation of internal and external migratory flows in three stages: from the initial – where the process of formation of migratory (territorial) mobility of the population (place of exit of migrants) begins, the main one - during which the migration of population and labour force directly takes place and the final one – at which migrants are secured at a new place (migrants' entry points). The provision under which effective regulation of migratory processes can be ensured by methods of economic, organizational and partly administrative influence is substantiated; the basic factors of formation of migratory flows, ways and methods of regulation of migration are identified and revealed. It has been found out that existing methods of regulation of population migration for a long time cannot be applied at the current stage of the country's development, in the conditions of economic reform and European integration. Their imperfections, combined with the economic crisis, have led to a negative foreign migration balance since 1994, with an average of 101.5 thousand people leaving the country each year. This significantly worsened and complicated the demographic situation in Ukraine. The decisive role in the regulation of migratory processes belongs to the management of socio-economic factors, that is, such conditions of life and work of people, which

may change as a result of the appropriate redistribution of capital investments, wages, public consumption and so on.

Keywords: labour migration; interstate labour migration; migrant; labour potential; migratory flows.

ГЕНЕЗИС И ОСОБЕННОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ МИГРАЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Смутчак Зинаида Васильевна,

доктор экономических наук, доцент,

заведующая кафедрой менеджмента, экономики и туризма

Лётной академии Национального авиационного университета.

Кропивницкий, Украина.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-6079-9227>

zinulechka@ukr.net

Аннотация. В статье раскрыта сущность, генезис и особенности регулирования миграционного движения населения, пути и методы его регулирования. Обоснованы теоретико-методологические основы анализа регулирования миграционной подвижности населения с учетом исторических и политических особенностей развития страны, социально-экономических условий и региональных особенностей миграций. Теория управления миграционным движением населения предусматривает изучение всех видов регулирования внутренних и внешних миграционных потоков в трех стадиях: от исходной – где начинается процесс формирования миграционной (территориальной) подвижности населения (места выхода мигрантов), основной – при которой непосредственно осуществляется миграционное перемещение населения и рабочей силы, и заключительной – при которой проходит закрепление мигрантов на новом месте (места входа мигрантов). Обосновано положение, согласно которому эффективное регулирование миграционных процессов можно обеспечить методами экономического, организационного и, частично, административного воздействия; определены и раскрыты основные факторы формирования миграционных потоков, пути и методы регулирования миграции. Установлено, что существующие в течение длительного времени методы регулирования миграции населения не могут быть применены на нынешнем этапе развития страны, в условиях экономической реформы и евроинтеграции. Их несовершенство в сочетании с экономическим кризисом привело к тому, что, начиная еще с 1994 г., в Украине сложилось отрицательное

сальдо внешней миграции, при которой ежегодно из страны выезжало в среднем на 101,5 тыс человек больше, чем въезжало. Это существенно ухудшило и осложнило демографическую ситуацию в Украине. Решающая роль в урегулировании миграционных процессов принадлежит управлению социально-экономическими факторами, то есть такими условиями жизни и трудовой деятельности людей, которые могут изменяться в результате соответствующего перераспределения капитальных вложений, фонда заработной платы, общественных форм потребления и прочее.

Ключевые слова: трудовые миграции; межгосударственные трудовые миграции; мигрант; трудоресурсный потенциал; миграционные потоки.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] N. Pobieda, «Mihratsiia i poshuky novykh vzaiemodii», Problemy mihratsii, № 1, s. 14–18, 1999.
- [2] Naselennia Ukrainy, 1996. Demohrafichnyi shchorichnyk. Kyiv, Ukraina: Derzhkomstat Ukrainy, 1997, 544 s.
- [3] M. D. Romaniuk, Trudova maiatnykova mihratsiia naselennia Prykarpattia, Lviv, Ukraina: Svit, 1996, 232 s.
- [4] I. M. Prybytkova, «Vidplyv umiv»: z akademichnoi nauky Ukrainy, Problemy mihratsii, № 4, s. 8–14, 1998.
- [5] I. M. Prybytkova, Osnovy demohrafii. Kyiv, Ukraina: ArtEk, 1997, 256 s.
- [6] O. Khomra, «Dyferentsiatsiia ustanovok na pratsiu v dalekomu i blyzkomu zarubizhzhii: spetsyfika ukrainskykh Karpat», Problemy mihratsii, № 1, s. 21–24, 1997.
- [7] O. U. Khomra, «Oriientatsiia silskoho naselennia Ukrainy na pratsiu za kordonom», Demohrafichni doslidzhennia. Kyiv, Ukraina: In-t ekonomiky NAN Ukrainy, Vyp. 18, s. 130–142, 1996.
- [8] O. U. Homra, Migraciya naseleniya: voprosy teorii, metodiki issledovaniya. Kiev, Ukraina: Naukova dumka, 1979, 146 s.
- [9] F. D. Zastavnyi, Heohrafiia Ukrainy. Lviv, Ukraina: Svit, 1994, 471 s.
- [10] F. D. Zastavnyi, Naselennia Ukrainy. Lviv, Ukraina: MP «Krai», 1993, 223 s.
- [11] F. D. Zastavnyi, Ukrainska diaspora. Lviv, Ukraina: Svit, 1991, 120 s.
- [12] F. D. Zastavnyi, «Terytorialni pytannia mobilnosti trudovykh resursiv sela», Ekonomika Radianskoi Ukrainy, № 3, s. 46–50, 1985.
- [13] F. D. Zastavnyj, «Mayatnikovye migracii naseleniya», Sociologicheskie issledovaniya, № 3, s. 118–120, 1981.

- [14] N. F. Timchuk, Z. V. Mel'nik, «Prognozirovanie trudovoj mayatnikovoj migracii naseleniya na primere Ukrainskoj SSR», Planirovanie, zastrojka i blagoustrojstvo sel USSR, № 3, s. 16–21, 1980.
- [15] N. F. Timchuk, Z. V. Mel'nik, N. G. SHCHerbak, «Opyt izucheniya osobennostej mayatnikovoj migracii», Sociologicheskie issledovaniya, № 4, s. 99–103, 1979.
- [16] L. Shepotko, S. Hudzynskiy, «Trudovi resursy sela: suchasna sytuatsiia, novi aspekty myslennia», Ukraina: aspekty pratsi, № 2/3, s. 20–22, 1996.
- [17] L. O. Shepotko, «Mihratsiina polityka i vidrodzhennia sela», na nauk. konf. Demohrafichna sytuatsiia v Ukraini. Kyiv, Ukraina, 1999, ch. 1, s. 160–164.
- [18] V. M. Moiseenko, «Migraciya naseleniya v usloviya perekhoda k rynku», na nauk. konf. Demohrafichna sytuatsiia v Ukraini. Kyiv, Ukraina, 1993, ch. 1, s. 184–188.
- [19] Chyselnist naiavnogo naselennia Ukrainy na 1 sichnia 1999 roku. Kyiv, Ukraina: Derzhkomstat Ukrainy, 1999, 55 s.
- [20] Ofitsiynyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. Dstupno: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- [21] V. Steshenko, O. Rudnytskyi, O. Khomra, A. Stefanovskyi, Demohrafichni perspektyvy Ukrainy do 2026 roku. Kyiv, Ukraina: Vyd-vo in-tu ekonomiky NAN Ukrainy, 1999, 56 s.
- [22] «Naukova ta naukovo-tekhnichna diialnist v Ukraini u 2013 rotsi: dopovid». [Elektronnyi resurs]. Ofits. veb-sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. Dstupno: www.ukrstat.gov.ua
- [23] A. Svitiashchuk, Ye. Stadnyi, Akademichna mihratsiia. [Elektronnyi resurs]. Dstupno: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/akademichna-mihratsiia>
- [24] «Fakhivtsi vyshchoi kvalifikatsii v Ukraini u 2013 rotsi: dopovid». [Elektronnyi resurs]. Ofits. veb-sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. Dstupno: www.ukrstat.gov.ua
- [25] «Mihratsiini protsesy u suchasnomu sviti: svitovi, rehionalnyi ta natsionalnyi vymiry (poniatiynyi aparat, kontseptualni pidkhody, teoriia ta praktyka)», Entsyklopediia; Rymarenka Yu I., Red. Kyiv, Ukraina: Dovira, 1998, 912 s.

*Стаття надійшла
до редакції 12 лютого 2020 року*